

Voorwoord

Transities zijn mensenwerk. Dit boek gaat dan ook over mensen, meer dan mijn vorige boeken, die vooral over systemen gingen. In alle jaren waarin ik met complexe systemen bezig was, kwam ik meer en meer tot het inzicht dat uiteindelijk mensen het verloop van transities bepalen – uiteraard in wisselwerking met systemen, en als onderdeel van een complex web van technologie, markten, instituties, beleid en cultuur. De geschiedenis toont aan dat grote verschuivingen vaak ontstaan door kleine initiatieven, in tijden van omwenteling biedt dat houvast.

Uiteindelijk vraagt een systeemverandering om een persoonlijke verandering, een diepe verandering in ons denken, handelen en organiseren. Van nature doen wij dat liever niet, maar eens in de zoveel tijd is het nodig. En dit is zo'n tijd van omwenteling, waarin veel krachten op mensen afkomen. Ik noem dat maatschappelijke disruptie: globalisering, migratie, klimaatverandering, geopolitieke spanningen, groeiende ongelijkheid, digitalisering en robotisering, polarisatie, radicalisering, terrorisme, et cetera. Dat maakt veel mensen bang, en de angst vormt een dankbare voedingsbodem voor populisme en extremisme, waarvan Brexit en Trump uitingen zijn. Die angst is begrijpelijk, want er is veel te verliezen: bestaanszekerheid, inkomen, status, macht en identiteit. Wat daarvoor in de plaats komt is nog onbekend.

Spannender dan deze periode kan het bijna niet worden. In tijden van pessimisme en cynisme kom ik daarom met een optimis-

tisch verhaal, dat troost en hoop biedt in chaotische tijden. Veel maatschappelijke systemen zijn vastgelopen, maar mensen zijn volop in beweging. We hebben die systemen zelf gebouwd, ze hebben ons lang geholpen, maar nu keren ze zich tegen ons. We hebben echter het vermogen om die systemen te transformeren, wij-zélf zijn tenslotte het systeem. Miljoenen mensen over de hele wereld zijn daar al mee bezig, onder de radar van de traditionele media, maar de onderstroom wordt elke dag sterker. Deze *commons*-beweging werkt aan een nieuwe samenleving van onderaf, middels een gezamenlijke zoektocht naar nieuwe waarden en vormen van solidariteit: samenredzaamheid, vertrouwen, vrijheid, ruimte, ont-plooiing, cocreatie.

Soms vraagt iemand of ik wel eens twijfel aan mijn stellingnames. Uiteraard doe ik dat, regelmatig zelfs. Veel van wat ik beweer kan nog niet bewezen worden, bij contemporaine transities kan dat ook pas achteraf. Dertig jaar geleden begon ik over transitiepatronen, in een tijd waarin vrijwel niemand het wilde of kon zien. Zo ontwikkelde ik een antenne op grond waarvan ik veronderstellingen doe en transitiepatronen waarneem. Omdat transities tientallen jaren duren, maak ik het definitieve bewijs daarvan waarschijnlijk zelf niet meer mee, met uitzondering van klimaatverandering. Ik ben tamelijk consistent geweest in mijn beweringen over transities, en consistentie vind ik een groot goed. De tijd was tot dusver mijn beste metgezel, en de tijd zal het leren.

Tot slot dank aan allen die hebben meegewerkt aan dit boek. In het bijzonder dank aan mijn redacteur Esther Hendriks van De Arbeiderspers, aan bureauredacteur Wendy Bloemheuvel en aan vormgeefster Marieke Oele. Aan mijn collega's van DRIFT, aan mijn geestverwanten van Nederland Kantelt, en aan mijn rechter- en linkerhand Shifra Azimullah. En aan mijn lieve vrouw Inge, voor haar eindeloze geduld, ook weer bij dit boek.

Maatschappelijke omwenteling

Iedereen schijnt in verwarring, en dat is logisch, want de hele samenleving is in verwarring. De economie lijkt voorgoed veranderd, niets is meer zeker. Vanuit een transitieperspectief vallen de structurele verschuivingen op: het zijn diepgaande veranderingen die decennia duren en die per definitie traag verlopen, alleen wel met heftige schommelingen. Wie goed kijkt ziet een cascade aan veranderingen: veranderingen van dag tot dag (dagelijkse gebeurtenissen) die zijn ingebed in conjuncturele veranderingen (langeretermijntrends als globalisering, liberalisering en privatisering), die op hun beurt zijn ingebed in structurele veranderingen (veranderingen voor de zeer lange termijn zoals verschuivende machtsverhoudingen, paradigmawisselingen, demografische veranderingen en klimaatverandering). Deze verschillende typen veranderingen staan met elkaar in verband. Ik beperk me tot de structurele veranderingen, omdat die op langere termijn de dynamiek van de samenleving bepalen. Niet de golven bepalen de richting, de onderstroom doet dat.

Het vakgebied van de transitiekunde bestudeert dit samenhangende web van patronen in veranderingen op korte, middellange en lange termijn.¹ Door mijn zogenaamde transitiebril zie ik dat wij leven in tijden van omwenteling, een verandering van tijdperk. Hiervan is sprake als de veranderingen fundamenteel van aard zijn, op vrijwel alle terreinen voorkomen en elkaar in eenzelfde richting versterken. Zoiets komt niet vaak voor; de laatste keer was in de

tweede helft van de negentiende eeuw, de tijd van de maatschappelijke modernisering, industriële revolutie en machtswisseling van adel naar bourgeoisie.² Het meemaken van zo'n omwenteling is een unicum en is slechts weinig generaties gegeven.

Op het wereldtoneel is sprake van politieke aardverschuivingen, een veranderende wereldorde. Een structurele verschuiving vindt plaats van west (Verenigde Staten) naar oost (China), en van noord (Europa) naar zuid (Afrika, Zuid-Amerika). Europa zit klem tussen de dynamiek van oost en west. De politieke instituties op wereldniveau zijn echter nog sublimaties van de oude, naoorlogse wereldorde die gericht was op een breed draagvlak van zo veel mogelijk landen. De VN, de OESO en de G20 zijn daar manifestaties van. Er is dus grote behoefte aan nieuwe, moderne vormen van wereldbestuur om de machtsverschuiving in goede banen te kunnen leiden. Er zijn toenemende spanningen tussen wereldmachten over energie en grondstoffen. In een economie die langzaam maar zeker afscheid neemt van kolen en olie, en overschakelt op zon, wind en biomassa, kan dit in de toekomst leiden tot grootschalige conflicten.

De samenleving schudt ook op zijn grondvesten. De representatieve democratie lijkt in de westerse wereld zijn langste tijd gehad te hebben en functioneert verre van optimaal. Snel groeiend populisme tiert welig in Europa en de Verenigde Staten. Evenals de om zich heen grijpende radicalisering en terrorisme, volgens sommigen geen radicalisering van de islam, maar islamisering van het radicalisme.³ Wereldwijd is sprake van toenemende financiële en sociale ongelijkheid, die niet alleen de onderklasse, maar nu ook de middenklasse treft, die in de Verenigde Staten deels is weggevaagd en in Europa zwaar onder druk staat.^{4,5} Dominante maatschappelijke stelsels zijn verouderd en hebben hun houdbaarheidsdatum overschreden. Zij zijn niet bij machte om de steeds meer eisende burgers goed te bedienen, en zijn nog gestoeld op de collectivistische arrangementen uit de negentiende eeuw. Deze verstarde stelsels vergroten eerder de sociale ongelijkheid dan ze aan te pakken. Er is veel woede en angst onder burgers, die de grip kwijt zijn en vluchten in het populisme.

Er is echter ook een groeiende groep burgers die het heft in handen neemt, de *commons*, en wereldwijd probeert een betere samenleving te creëren. Deze beweging is sterk onderbelicht in de traditionele media, maar wereldwijd vormen honderden miljoenen een positieve pendant van het cynische populisme.⁶

De economie is in een turbulente fase beland na de grote schok van de financiële systeemcrisis die tien jaar geleden uitbrak. Nu de kruitdampen van de crisis optrekken, lijkt de economie voorgoed veranderd. Hoe weten we niet precies, maar de economische groei blijft structureel achter, ook vanwege de stagnerende arbeidsproductiviteit, juist ook in opkomende economieën in Azië en Latijns-Amerika, waar de schulden nog sneller groeien dan de economie. Europa blijft slechts overeind dankzij een strak financieel korset en extreem lage rente, maar is uiterst kwetsbaar bij een volgende financiële crisis. Een crisis die velen voorzien omdat het systeem nog dezelfde weeffouten bevat en we weer dezelfde bubbels creëren, zoals in de huizenmarkt, wat bij een toenemende rente grote problemen zal opleveren. De voortrazende digitalisering en robotisering zorgen voor grote onzekerheid bij mensen en landen die bang zijn voor grootschalig verlies van banen en van bestaanszekerheid. Werelddelen en landen neigen naar bescherming van de eigen economie via protectionisme, uit de EU stappen zoals de gebeurde bij de Brexit, wat de problemen eerder verergert dan oplost. Stromen vluchtelingen komen op Europa af en zorgen voor grote verdeeldheid onder landen die niet bij machte zijn om gezamenlijk een structurele oplossing te ontwikkelen.

Ecologisch gezien zijn wij een nieuw tijdperk ingetreden, het antropoceen: een tijdperk waarin de mens de drijvende kracht is die de aarde vormgeeft, en daarmee de stabiliteit van de aarde aantast.⁷ De mens heeft definitief de samenstelling van de atmosfeer, biosfeer en oceaan veranderd, met alle gevolgen van dien. De belangrijkste manifestatie van het antropoceen is klimaatverandering, een van de belangrijkste opgaven waar wij als mensheid voor staan.

Wie dit allemaal op een rijtje zet en in onderlinge samenhang beziet, hoeft niet verbaasd te zijn dat alom een sfeer van pessimis-

me en angst heerst. Vanuit een transitieperspectief is er echter reden voor optimisme. In de negentiende eeuw was er ook veel angst en woede, toenemende polarisatie en opkomend populisme. In Nederland kwamen de ‘kleine luyden’ in opstand tegen de elite, er waren grote sociale tegenstellingen en een toenemende ongelijkheid, er was een vooruitgangsgeloof in de technologische revolutie, maar daarnaast heerste er door de industriële revolutie grote angst bij arbeiders voor banenverlies. Na tientallen jaren van onrust en turbulentie zijn we hier uiteindelijk beter uitgekomen, door een combinatie van factoren: regulering vanuit de overheid om de sociale ongelijkheid tegen te gaan, de modernisering van de samenleving die mensen bestaanszekerheid gaf op het gebied van welzijn, zorg, onderwijs en arbeidsvoorziening, burgers die initiatieven ontwikkelden om armen en kwetsbaren te helpen, en het benutten van mogelijkheden die de industriële revolutie bood op het gebied van nieuwe banen.⁸

We zien ook nu sporen van vernieuwing om vorm te geven aan een nieuwe samenleving en economie. Het einde van het hyperkapitalisme lijkt nabij, een nieuwe vorm van kapitalisme is in opkomst, die een gezonde impact nastreeft op mens, samenleving en milieu. Een nieuwe circulaire economie is gericht op samenwerken en kennis delen op kleinschalig niveau. De digitalisering en robotisering creëren ook banen en bieden een unieke kans om het welzijn en de gezondheid van mensen te verbeteren. De contouren van een nieuwe samenleving worden dankzij een wereldwijde beweging van onderop (de commons) langzaam zichtbaar, decentraal en gepersonaliseerd, vanuit samenredzaamheid en vertrouwen.⁹ Geholpen door de democratisering van de technologie zien we al sporen van een aanstaande machtswisseling richting goedgeorganiseerde burgers. Zelfs de politiek doet pogingen om het hoofd te bieden aan de enorme opgave van klimaatverandering via het historische klimaatakkoord van Parijs. Het is nog fragiel, maar wie door een transitiebril kijkt, ziet de kiemen van een wezenlijk andere samenleving en economie opkomen.

Veel angst, woede en pessimisme is terug te voeren op de over-

gangperiode waarin wij leven. In een periode van omwenteling is het per definitie onrustig en chaotisch, en zijn er grote tegenstellingen tussen pessimisten en optimisten. De pessimisten wijzen op de chaos en turbulentie, als tekenen van toenemende complexiteit, kwetsbaarheid en onvoorspelbaarheid. In onze moderne wereld is alles zo met elkaar verweven dat de complexiteit ons boven het hoofd dreigt te groeien. De dreiging van een financiële, economische, sociale of ecologische catastrofe hangt ons permanent boven het hoofd.¹⁰ Mensen voelen dat intuïtief aan en worden daar heel onzeker van, wat zich vertaalt in angst. Angst is echter een slechte raadgever, zo bleek ook in de negentiende eeuw, toen diegenen die bang waren er slechter vanaf kwamen. Zij die passief waren verloren hun baan of belandden in armoede en leefden onder deplorabele omstandigheden. De proactieven gingen zich organiseren, richtten ondernemingen op en ontwikkelden kennis.

Optimisten wijzen op de statistische trends van de afgelopen decennia. Statistisch gezien gaat het in veel opzichten beter dan ooit met ons. Wie kijkt naar gezondheid, levensverwachting, armoede, inkomensontwikkeling, veiligheid, conflicten en oorlogen, ziet louter positieve tendensen.¹¹

Ik ben optimistisch en pessimistisch tegelijk. Voor de korte termijn ben ik pessimistisch en verwacht ik dat de chaos en de turbulentie de komende tien jaar nog groter worden, dat zich een harde machtsstrijd zal ontwikkelen tussen de gevestigde en de opkomende orde. Voor de langere termijn ben ik optimistisch, omdat ik ervan overtuigd ben dat we hier beter uit komen, op grond van de positieve onderstroom die ik al langere tijd waarneem. Ik beschouw optimisme ook als een morele plicht: er is nog nooit een grote transitie gerealiseerd vanuit scepsis en cynisme.

Het is een uiterst spannende tijd, en wij behoren tot de gelukkigen die onderdeel uitmaken van een omwenteling, een evolutionaire revolutie. In deze kwetsbare, kritische periode kun je met een slimme groep veranderingsgezinde mensen met de juiste strategie en interventies een doorbraak creëren. In tijden van stabiliteit is dat veel moeilijker. Spannender dan dit tijdsgewricht kan het nauwelijks worden.

De nieuwe samenleving

De nieuwe samenleving heeft een andere structuur en ordening dan de oude samenleving. Die dateert nog uit de negentiende eeuw, toen de samenleving moderniseerde, onder invloed van de industriële revolutie. Dat was hoognodig, want we hadden nog geen goede sociale structuren, terwijl er grote maatschappelijke onrust was. Zo waren er nog geen parlementaire democratie, geen kiesrecht, geen goed geregelde zorg en onderwijs, en geen adequate bescherming van armen en kwetsbare mensen. De grondwetsherziening van 1848 markeerde een kantelpunt en legde de basis voor het huidige stelsel van parlementaire democratie. Er ontstond een maatschappelijke ordening op basis van ideologie en religie. De verzuiling met protestants-christelijke, rooms-katholieke, socialistische en liberale zuilen, deed haar intrede. Het onderscheid tussen deze zuilen was zichtbaar in het onderwijs, de zorg, vakbonden, politieke partijen, brancheclubs, woningcorporaties, omroepen, kranten, banken, scholen en verenigingen. Deze verticale ordening op basis van zuilen zou standhouden tot ver in de twintigste eeuw. Deze oude, bestaande orde heeft nog steeds de macht en is geworteld in de verticale ordening van de traditionele instituties (silo's).

In deze dominante verzuilde ordening was er een belangrijke rol voor de overheid. Er was dus sprake van een centraal geleide, top-down gestuurde samenleving. Ik noem dat de 'silosering' van de samenleving. Lange tijd functioneerde dit goed, en het leidde tot een goedgeorganiseerde maatschappij, waarvan we nog steeds de overblijfselen zien. Zo zijn er in Nederland nog steeds duizenden brancheclubs, die voor het overgrote deel in de negentiende eeuw zijn opgericht: voor de bouw, zorg, arbeidsvoorziening, onderwijs, welzijn, werkgevers, werknemers et cetera. Ook fysiek en mentaal zijn wij verkokerd: vlieg boven Nederland en je ziet een volledig verkaveld landschap, rechthoekig, overal hokjes. Nergens word je zo in een hokje gestopt als in ons land. Op school moet je al vroeg kiezen welke richting je inslaat (alfa, bèta, gamma), en in het hoger onderwijs domineren de silo's (monodisciplinaire faculteiten), en daarbinnen de hokjes (onderzoeksgroepen, onderwijsgroepen, afdelingen, instituten).

De brancheclub van brancheclubs

Enkele jaren geleden hield ik een lezing voor de brancheclub van brancheclubs, een typisch Nederlands fenomeen. Vijfhonderd van de meest uiteenlopende soorten brancheclubs waren bijeen, van heel klein tot heel groot. Aan het begin van mijn lezing stelde ik een vraag: 'Wie zou nu nog zijn eigen brancheclub oprichten?' Het bleef verrassend stil in de zaal, een paar handen slechts gingen omhoog. 'Waarom heffen jullie je brancheclub dan niet op?' vroeg ik ondeugend. Er ontstond rumoer en mensen gaven aan dat hun club er nog steeds wel toe deed, en dat zij deze niet zomaar zouden opdoeken. De zaal was in verwarring, en het duurde even voordat het weer rustig werd. In die commotie begon ik mijn verhaal over de kantelende samenleving.

Toch is het stellen van die pertinente vraag niet gek. Als je je eigen brancheclub nu niet meer zou oprichten, moet je de moed kunnen opbrengen om hem op te heffen. Sowieso is het verstandig om als je je doel hebt bereikt, je club op te heffen. Per slot van rekening is het geen doel op zich, maar een middel om iets te realiseren. Het zijn, met een variant op Couperus, 'van de oude dingen die voorbijgaan'. Dat geldt voor brancheclubs, vakbonden, televisieomroepen, woningcorporaties. Het zijn residuen van een ander tijdperk. Zij hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van Nederland, maar zitten nu vooral een nieuw Nederland in de weg. We zien de silo's afbrokkelen, maar het zou wel wat sneller mogen gaan; eigenlijk is daarvoor een institutionele stofzuiger nodig. Alles wat verdwijnt, maakt ruimte voor iets nieuws.

Silostructuur binnen de universiteit

Tijdens mijn werkzame leven ben ik multi- en interdisciplinair bezig geweest. Ik werkte in Maastricht aan de universiteit bij de faculteit exacte wetenschappen, en in Rotterdam bij sociale wetenschappen. Op beide universiteiten heb ik gepoogd om aan de

silostructuur te ontsnappen, en niet binnen, maar tussen de faculteiten te werken. Op mijn verzoek om een instituut op te richten buiten de facultaire structuur, antwoordde het college van bestuur dat dit bedreigend zou zijn voor de faculteiten, en daarom onacceptabel.

Monodisciplinair onderwijs en onderzoek blijven uiteraard nodig en nuttig, maar er is een groot gebrek aan multidisciplinaire opleidingen. Toch zijn er hoopvolle ontwikkelingen, omdat studenten steeds meer multidisciplinair geschoold willen worden, en er ook steeds meer multidisciplinaire initiatieven ontstaan, zoals het University College en honoursprogramma's, en de zogenaamde 'schools' die dwars door de faculteiten heen snijden.

Traag maar onmiskenbaar zijn de silo's in de samenleving aan het afbrokkelen. Dat het traag gaat komt ook door weerstand die de silo's zo lang mogelijk bieden aan de opkomende nieuwe orde. Dat is logisch, want er zijn ook veel belangen en posities te verdedigen, het gaat om een evolutionaire machtswisseling. De geschiedenis leert dat ook de nieuwe orde zich op den duur weer verzet tegen de dan weer opkomende orde. Dat is de tragiek van transities. Alleen zitten we dan wel op een hoger evolutionair niveau, beter toegerust voor de toekomstige samenleving.

De nieuwe ordening is horizontaal, decentraal en van onderop. Het is de voorbode van een nieuwe samenleving die ontbolstert. Een meer vloeibare samenleving in plaats van een in silo's en hokjes verkokerde, met een nieuw sociaal weefsel, bestaande uit gemeenschappen, coöperaties en netwerken, fysiek dan wel virtueel. Waarin niet het collectief het uitgangspunt is, maar het individu, met gepersonaliseerde arrangementen in plaats van collectieve. En waarin niet gelijkheid het uitgangspunt vormt, maar ieder het zijne. Gepersonaliseerd is overigens wat anders dan individualistisch, want het moderne individu bewandelt zijn eigen routes binnen nieuwe collectieve verbanden als gemeenschappen en coöperaties.